

# BALTIJOS VALSTYBIŲ UŽGROBIMO BYLA JAV: LIETUVOS LAISVINIMO PROCESAS (XX A. 6–7 DEŠIMTMEČIAI)

**Dr. Juozas Banionis**

Baigiantis XX a. penktajam dešimtmečiui, prieš pasklindant į kitus žemynus politinei lietuvių išeivijai, dar kitaip vadintinai laisvajai lietuviijai, pasitraukusiai po antrojo pasaulinio karo į Vakarų Europą, daugiausia – Vokietiją, 1949 m. birželio 14 d. buvo priimta Lietuvių Charta. Tai Vyriausiojo Lietuvos išlaisvinimo komiteto (VLIK) inicijuotas dokumentas, padėjęs laisvajai lietuviijai jos ideologijos pamatus. Dokumente skelbiami pagrindiniai lietuvių išeivijos veiklos uždaviniai, tarp kurių buvo esminis siekis: „darbu, mokslu, turtu ir pasiaukojimu lietuvis kovoja, kad apgintų nepriklausomą Lietuvos valstybę“.

Tokiu būdu lietuvių išeivija, iškart po pirmos sovietų okupacijos priėmusi domėn JAV prezidento F. D. Ruzvelto patikinimą, kad „Lietuvos nepriklausomybė yra tik laikinai suspenduota“<sup>[1]</sup>, pasinėrė į plačią politinę veiklą, kurioje buvo svarbu ne tik pasisakyti už Lietuvos nepriklausomybę, bet ir imtis konkrečių laisvinimo darbų. Susiklosčiusi tarptautinė padėtis liudijo, jog Lietuvos laisvės byla nėra pamiršta, bet *de facto* yra užšaldyta.

Kita vertus, šeštojo dešimtmečio pirmoje pusėje tapo aišku, kad daugiau kaip dešimtmetį besitęsusios politinės viltys dėl Lietuvos išvadavimo, išpliuskus konfliktui tarp Rytų ir Vakarų, blėsta. Patikėję tėvynės laisvinimo keliu ir Vakaruose, ir Rytuose esantys lietuviai rengėsi tinkamu momentu jungtis į laukiamą, netrukus beprasidėsiantį, dviejų priešingų blokų susidūrimą.

Todėl jau įpusėjus šeštajam dešimtmečiui, kai įsiliepsnojo prieštaravimai tarp Rytų ir Vakarų, virtę „šaltuoju karu“, kai keitėsi situacija okupuotoje Lietuvoje: slopo partizaninis judėjimas, galutinai lietuviams dingo dešimtmetį trukę lūkesčiai sulaukti veiksmingos Vakarų pagalbos kovoje prieš sovietų okupaciją.

Po 1952 m. sausio 20–24 d. Londone vykusio Europos Sąjūdžio (European Movement), vėliau tapusio Vidurio ir Rytų Europos pavergtųjų tautų judėjimu, konferencijos Lietuvos laisvės komiteto (LLK) pirmininkas, diplomatas V. Sidzikauskas, vertindamas susidariusią tarptautinę situaciją, pastebėjo: „Europa siekia susivienyti, bet ji negali to pasiekti būdama perskiarta geležinės uždangos, neturėdama visose savo dalyse tikros laisvės ir tikros taikos. O laisvės ir taikos, taigi Europos vienybės, negalės būti tol, kol Vidurio ir Rytų Europos tautoms nebus grąžinta jų valstybių nepriklausomybė ir tikra žmonių laisvė tose valstybėse“<sup>[2]</sup>.

Formuojantis tokiam tarptautiniam fonui, laisvoji lietuviija, veikdama atskirose išeivių politinėse organizacijose, jungėsi į Lietuvos laisvinimo procesą. Pradžioje aktyviai reiškėsi Amerikos lietuvių taryba (ALT) ir VLIK'as. 1951 m. vasario 16 d. buvo pralaužta minėtoji „geležinė uždanga“, kuria norėta visapusiškai blokuoti okupuotą Lietuvą. ALT'os pastangomis pradėtos transliuoti iš JAV „Amerikos balso“ radijo laidos lietuvių kalba, ir tuo lietuviams buvo suteikta galimybė išgirsti objektyvią informaciją. Pirmaisiais laidų vedėjais ir redaktorais buvo K. Grinius ir P. Labanauskas<sup>[3]</sup>. Šiose laidose skleistos žinios apie JAV politinį, ekonominį, kultūrinį gyvenimą, teikiama informacija apie lietuvių veiklą Vakarų pasaulyje.

ALT'a, veikdama Atlanto Chartoje fiksuojamų principų, išsikėlė siekiąms, jog pastarasis dokumentas būtų taikomas Lietuvos laisvinimo veikloje, išsaugant valstybės istorines, etnografines sienas. Tai patvirtino 1952 m. lapkritį Niujorke vykęs ALT'os suvažiavimas, kuris išreiškė ištikimybę vieningos Lietuvos laisvinimo veiklos nuostatai. Tada laisvojoje lietuviijoje ir išsirutuliojo idėja kelti Lietuvos laisvinimo klausimą tarptautiniuose forumuose. Įtakos tokiems įsitikinimams turėjo JAV administracijos pareiškimai apie Baltijos šalių neteisėtą okupaciją, kitų pavergtų „baltiečių“ aspiracijas tapti laisvais<sup>[4]</sup>.

Pirmuoju laimėjimu Lietuvos laisvės byloje laikytinas 1953 m. liepos 23 d. įsteigtas JAV Atstovų rūmų komitetas „Select Comitee to investigate communist aggression out the forced incorporation of the Baltic States in to the USSR“ (Specialusis Baltijos valstybių užgrobimo ir įjungimo į SSRS komunistų agresijos tyrimo komitetas). Paprasčiau komitetas vadinamas vadovo Ch. J. Kersteno vardu. Jam buvo pavesta ištirti Lietuvos, Latvijos, Estijos sovietų okupaciją ir pristatyti šių kraštų dabartinę padėtį. Kersteno komitetas, veikęs pora metų, apklausė 335 liudininkus, iš jų 42 lietuvius, ir sudarė Baltijos valstybių užgrobimo bylą, liudijančią sovietų okupaciją bei tebesitęsiantį terorą. Komiteto labai daug pasidarbavo ALT'os atstovas A. Rudis, teikęs medžiagą apie pavergtą tėvynę, daręs įtaką oficialiems JAV asmenims<sup>[5]</sup>. Nemažas vaidmuo teko LLK, kuris bandė koordinuoti bendrą „baltiečių“ ir lietuvių išeivijos veiklą, liudijant Kersteno komitetui<sup>[6]</sup>.

Kersteno komiteto išvadose buvo pareikšta JAV prezidentui apie okupuotą Baltijos kraštų prokomunistinių vyriausybių neatstovavimą pavergtoms tautoms ir raginta įtikinti demokratines valstybes nepripažinti promaskvietišku Baltijos kraštus administruojamų vyriausybių bei pareikšti nuo JAV moralinę paramą sovietų vergovėje esančioms tautoms. Be to, siūlyta nutraukti prekybą su komunistinio bloko valstybėmis ir parengti veiksmingą programą prieš tarptautinio komunizmo įsiviešpatavimą. Apskritai Kersteno komiteto paskelbtoji byla suteikė laisvinimo veiklai oficialumo, nes Lietuvos okupaciją ėmėsi nagrinėti JAV Kongresas.

1953–1954 m. Kersteno komiteto surinktieji dokumentai pasiekė JAV Valstybės departamentą, Kongresą, Jungtinių Tautų organizacijos (JTO) JAV atstovą. Nors dauguma dokumente įvardytų išvadų nebuvo įgyvendintos (nesulaukė Jungtinių

Valstijų Valstybės departamento pritarimo), tačiau jų idėjos tapo ramsčiu formuojant Amerikos užsienio politiką SSRS atžvilgiu.

Lietuvos laisvinimo veikloje reikšmingu faktu pažymėtina ALT'os pastangomis pasiekta ir 1955 m. JAV Senate priimta rezoliucija, kurioje pritarė prezidentų F. Ruzvelto, H. Trumano, D. Eizenhauerio laikysenai nepripažinti Baltijos kraštų inkorporavimo į Sovietų Sąjungą.

Lietuvos laisvinimo organizacinėje struktūroje šiuo laikotarpiu, patvirtindamas užimamą vis aukštesnį autoritetą, aktyviai veikė VLIK'as. Penktojo–šeštojo dešimtmečių sankirtoje atsідūręs Vakarų Vokietijoje VLIK'as jau turėjo parengęs Lietuvos laisvinimo programą. Joje buvo numatytas ruošimasis Taikos konferencijai, peticijų rengimas ir įteikimas Vakarų sąjungininkų vyriausybėms, Lietuvai padarytų nuostolių skaičiavimas, naujos konstitucijos projekto rengimas.<sup>[7]</sup>

Profesorius Z. Ivinskis, tuomet VLIK'o Užsienio reikalų tarnybos (URT) valdytojas, apibūdindamas Lietuvos laisvės bylos situaciją, samprotavo: „Tokios tarptautinės padėties akivaizdoje – Lietuvos laisvinimo akcijoje reikia daugiau įkvėpti oro, planuoti ilgesnei perspektyvai. Kol galutinai susiklostys tarptautinė padėtis, palanki Lietuvai atgauti laisvę, turi būti be paliovos siekiama, kad tarpvalstybiniai ir valstybiniai autoritetai atsiribotų nuo sovietinės aneksijos pripažinimo“<sup>[8]</sup>.

Tuo metu VLIK'as, jungdamas penkiolika išėivijos politinių visuomeninių grupių, nutarė, jog organizacija veiks kaip seimas, rinkdamasis ne rečiau kaip kartą į metus ir numatydamas artimiausius Lietuvos laisvinimo darbus. Netrukus išryškėjo pirmieji veiklos rezultatai. ELTOS žinių biuletenis, iki tol ėjęs lietuvių kalba, nuo 1952 m. pradėtas leisti vokiečių kalba, po dviejų metų – italų kalba, po to – anglų kalba, o vėliau – septintajame dešimtmetyje – jau ispanų, arabų, portugalų kalbomis. Pagrindinę leidinio dalį sudarė žinios iš okupuotos Tėvynės, o taip pat naujienos apie laisvosios lietuvių veiklą Lietuvos laisvinimo procese.

VLIK'as taip pat ėmėsi kitos leidybinės veiklos, – pradėjo leisti lietuvių, anglų kalbomis knygas, skirtas parodyti Vakarų pasauliui sovietų pavergtų tautiečių padėtį. Pavyzdžiui, 1950 m. buvo išleistas leidinys anglų ir prancūzų kalba „Lietuvos nepriklausomybės atstatymo memorandumas“. Minimai organizacijai priskirtini nuopelnai – lietuviškų laidų transliavimas iš Romos ir Madrido radijo stočių.

1955 m. persikėlęs į Jungtines Valstijas ir įveikęs organizacinės veiklos skaldymosi pavojus, VLIK'as toliau jungėsi į bendrą egzilio Lietuvos laisvinimo darbą. Iš pradžių organizacijos veikla pasižymėjo memorandumų, atsišaukimų dėl neteisėtos Lietuvos okupacijos rengimu bei jų įteikimu atitinkamoms oficialioms institucijoms. Tokiu būdu VLIK'as užtikrintai veikė bendrame Lietuvos laisvinimo procese, rinkdamas informaciją Lietuvos laisvės bylai ir formuodamas viešąją nuomonę dėl neteisėtos Tėvynės okupacijos.

Praslinkus dešimtmečiui, VLIK'as, atsižvelgęs į pasikeitusią tarptautinę ir sovietų okupuoto krašto padėtį, užsibrėžė: 1) stengtis pasiekti Vakarų visuomenės, politikų, diplomatų palankumo Lietuvos bylai; 2) atstovauti lietuvių tautai tarptautinėse ir valstybinėse institucijose; 3) kovoti už pagrindinių žmogaus teisių ir laisvių įgyvendinimą Lietuvoje; 4) informuoti Lietuvą apie reikšmingus įvykius pasaulyje ir rinkti žinias apie ją; 5) telkti lėšas, materialinę, dvasinę medžiagą, skirtą Tėvynės laisvinimui<sup>[9]</sup>.

Konsoliduojant atskirų lietuvių išėivijos politinių organizacijų veiklą, nuo šešto dešimtmečio pradžios vyko bendri renginiai-pasitarimai, svarstantys Lietuvos laisvinimo proceso problemas. Vienas tokių renginių buvo 1952 m. pradžioje sušauktoji Lietuvių politinė konferencija, kurioje dalyvavo VLIK'o, ALT'os, Lietuvos diplomatinės tarnybos (LDT), LLK atstovai. Tuomet pripažinta būtinybė „nedelsiant spręsti visus Lietuvos laisvinimui reikšmingus klausimus bei nustatyti tiems klausimams priešų sprendimų vykdomąsias priemones“<sup>[10]</sup>.

1954 m., vykstant dar vienai Lietuvių politinei konferencijai, VLIK'o ir ALT'os veikėjai nusprendė: „teisė kalbėti pavergtosios lietuvių tautos vardu priklauso dėl lietuvių tautos išlaisvinimo kovojantiems lietuvių veiksniams“<sup>[11]</sup>. Tuo metu palaipsniui susiklostė Lietuvos laisvinimo organizacijoms uždaviniai: sujungti išėivijos politines pajėgas ir įkurti vieningą „tremties politinę sprendžiamąją viršūnę“; „sukurti vieną finansinį centrą“, jam pavedant išdo funkcijas; bandyti atjauninti LDT sudėtį, įkuriant efektyviai veikiančias pasiuntinybes Bonoje ir Romoje; santykiuose tarp laisvinimo organizacijų vadovautis vienijimosi, o ne skirtumų paieškos principu<sup>[12]</sup>.

Svarbus faktorius visame Lietuvos laisvinimo procese – tai LDT, išlikusi daugumoje Vakarų demokratių valstybių (Jungtinėse Valstijose, Didžiojoje Britanijoje, Vatikane ir kt.). Laisvoji lietuvių aktyviai rėmė LDT, kaip savarankiškos nuo kitų Lietuvos laisvinimo organizacijų ir bylojančios pasauliui Lietuvos valstybę institucijos, išlaikymą. Tuo pačiu LDT simbolizavo lietuvių tautos siekį gyventi laisvai ir nepriklausomai.

Lietuvos bylos gynimui reikšmingu faktu laikytinas 1962 m. vasario 16-osios proga JAV prezidento J. F. Kenedžio Baltuosiuose Rūmuose surengtas lietuvių išėivijos atstovų priėmimas. Tuomet laisvosios lietuvių delegacija, kurią sudarė ALT'os, JAV Lietuvių bendruomenės (LB) nariai, įteikė prezidentui memorandumą, išreiškiantį nekintamas lietuvių tautos viltis<sup>[13]</sup>.

Būtina pastebėti, kad toks septintojo dešimtmečio pradžioje LB pasireiškimas politinėje veikloje buvo neatsitiktinis. Tarsi patvirtindama šį teiginį JAV LB tarybos pirmoji rezoliucija teigė: „kiekvienam lietuviui būtina pareiga aktyviai jungtis į laisvės kovą“, todėl bendradarbiaujant su kitomis Lietuvos laisvinimo organizacijomis tikslinga „rūpintis, kad laisvės kovos darbas būtų veiksmingas ir derinamas lietuvių solidarumo dvasia“<sup>[14]</sup>. Vadinas Lietuvos laisvės bylos kėlimo ir palaikymo fronte, greta LDT, ALT'os, VLIK'o, septintajame dešimtmetyje iškilo dar viena nauja pajėga, suburta

nepartiniu, o tautiniu pagrindu – Pasaulio lietuvių bendruomenė (PLB), kurioje pirmiausia ėmė reikštis jaunoji laisvosios lietuvių karta.

Šis reiškinyvis visiškai dėsningas, nes šeštajame dešimtmetyje, pildydami Lietuvių Chartos priesakus, didesni lietuvių telkiniai, pabirę Vakarų pasaulyje, jungėsi į Lietuvių bendruomenes. Septintajame dešimtmetyje LB buvo susikūrusios šiuose kraštuose: Argentinoje, Australijoje, Austrijoje, Belgijoje, Brazilijoje, Didžiojoje Britanijoje, Danijoje, Italijoje, Jungtinėse Valstijose, Kanadoje, Kolumbijoje, Naujojoje Zelandijoje, Prancūzijoje, Švedijoje, Šveicarijoje, Urugvajuje, Venesueloje, Vakarų Vokietijoje. Vadinas atskirų kraštų LB vienijęs naujas egzilio darinys – PLB, plačiai apėmė demokratinį pasaulį. Ši organizacija neapsiribojo vien lietuvių išlaikymo, tautinės kultūros puoselėjimo reikalais. Antai Los Andžele baltiečių iniciatyva sukurtas Rezoliucijoms remti komitetas (RRK) jau 1961 m. pradžioje parengė rezoliuciją, keliančią Lietuvos, Latvijos ir Estijos kraštų laisvės bylą. Daug pastangų dėjo RRK pirmininkas L. Valiukas. Po atkaklių baltiečių siekių dokumentas patvirtintas Atstovų Rūmuose (1965 m. birželio 21 d.) ir JAV Senate (1966 m. spalio 22 d.). JAV Kongreso priimta rezoliucija (H.Con.Res. 416) smerkė Baltijos šalių okupaciją ir įgaliojo Prezidentą, kad Valstybės departamentas dokumentą įteiktų JTO<sup>[15]</sup>. Tai buvo vienas didžiausių laisvosios lietuvių pasiekimų Lietuvos laisvinimo baruose nuo pat 1940 m. okupacijos.

Be pavienių organizacijų, kurios inicijavo JAV Senate, Atstovų rūmuose skelbiamas rezoliucijas, septintajame dešimtmetyje toliau ryškėjo Lietuvos laisvinimo veiklos vienijimosi apraiškos. 1965 m. balandžio 11–15 d. Vašingtone buvo sušaukta LDT, ALT'os, VLIK'o, PLB ir LLK atstovų konferencija, kurioje nutarta kelti Lietuvos laisvės bylą JTO. Septintasis dešimtmėtis Lietuvos laisvinimas pasižymėjo naujais veiksmais – tai L. Prapuolenio įkurtas sąjūdis „Tapkite Lietuvos laisvės knygnešiais“, tapęs žinomu „moderniosios knygnešystės“ vardu, Vakarų žiniasklaidos pastebėtos lietuvių ir kitų baltiečių išeivijos jaunimo rengtos antisovietinės demonstracijos Vašingtone (1965 m. ir vėliau). Pertvarkytas plačiam užsienio skaitytojų ratui skirtas žurnalas „Lituanus“. 1966 m. sausio 22–23 d. Lietuvos laisvinimo nariai susirinko į konferenciją Klyvlende. Šįkart buvo iškeltas ryšių palaikymo su okupuota Tėvyne klausimas. Joje dalyvavo ALT'os, VLIK'o, PLB, JAV LB, Kanados LB ir LDT atstovai. Kitais metais (1967 m. spalio 21–22 d.) Vašingtone įvyko Lietuvių išeivių politinių organizacijų konferencija, kurioje sugrįžta prie santykių su pavergta tėvyne klausimo. Vienareikšmiškai nuspręsta, jog reikia puoselėti artimus ryšius su okupuotu kraštu ir tauta, bet „nėra kalbos apie bendradarbiavimą su okupantu“. Todėl Lietuvos laisvinimo veikloje tarp išeivių turėsimi ypatingai pasireikšti tautinė drausmė. Kita vertus, ryšio su tėvyne klausimo kėlimas sudarė naują išeivijos poliarizacijos pagrindą.

Aptariamuoju laikotarpiu trijų Baltijos tautų egzilio vienijimosi ženklu galima laikyti 1966 m. vasario 12–13 d. Niujorke įkurtą organizaciją Baltic Appeal the United Nations (Baltijos apeliacija Jungtinėms tautoms, BATUN). Tai – baltiečių jaunimo susivienijimas, kurio tikslas buvo kelti Baltijos kraštų nepriklausomybės klausimą JTO. Veikla tapo artima RRK – informacijos teikimas JT nariams: valstybėms bei misijoms.

Galima akcentuoti, jog minimu laikotarpiu laisvoji lietuvių politinė darbuotė veržėsi iš „partizaninės veiklos“ (skatinamas trijų pagrindinių Lietuvos laisvinimo organizacijų – ALT'os, VLIK'o ir LB vienijimasis); iš „parapijinės veiklos“ (keliami idėja apie lietuvių, latvių, estų išeivijos pajėgų jungimą); iš „vien kambarinės veiklos“ (teigiama apie būtinybę rengti demonstracijas, mitingus). Buvo kviečiama atsakyti „verkšlenančios“ veiklos ir daryti įtaką JAV politikams, JTO atstovams, primenant okupuotos Lietuvos padėtį. Buvo pasiryžta aktyviau imtis Lietuvos laisvės bylos propagavimo visame demokratišame Vakarų pasaulyje. Pagaliau didelio viltingumo baigiantis septintajam dešimtmečiui Lietuvos laisvinimo procesui teikė naujai išrinktasis (1969 m.) JAV prezidentas R. M. Niksonas, kuris jau prieš tai aktyviai talkino rengiant garsiąją (416) revoliuciją. Apibendrinant lietuvių išeivijos jungimąsi į politinę veiklą aptariamuoju laikotarpiu, išskyla J. Ereto žodžių prasmė: „kadangi rusų okupuotieji lietuviai kol kas negali veikliai įsijungti į šitą išlaisvinimo akciją, mums, egziliečiams, tenka žymiausia ir sunkiausia šios pareigos dalis, nes mūsų egzilis nėra aklas pripuolamybės vaisius, o misija. Šios misijos vykdymas vienintelis pateisina laisvą mūsų egzilinę egzistenciją, dėl to mes moraliai įpareigoti jai aukoti tiek dvasinius savo gabumus, tiek medžiagiškus savo išteklius“<sup>[16]</sup>. Kova už Lietuvos laisvę tęsėsi.

[1] Amerikos lietuvių istorija. Red. A. Kučas. Bostonas, 1971, p. 552.

[2] Sidzikauskas, V. Europos balsas ir už Lietuvos laisvę. *Dirva*. 1952, vasario 14; Sidzikauskas, V. Pro memoria Lietuvių patariamosios grupės veikla. 1952 m. kovo 2d. *LCVA*. F. 648, ap. 2, b. 320, l. 46.

[3] Bubnys, A. Amerikos balsas – kodėl jis pakito. Į *Laisvę*. 1958, Nr. 15, p. 73.

[4] *Baltijos valstybių užgrobimo byla*: JAV kongreso Ch. J. Kersteno komiteto dokumentai 1953–1954 m. Vilnius, 1997, p. 22.

[5] *Ten pat*, p. 27.

[6] Sidzikauskas, V. Pro memoria. 1953 m. spalio 16 d. *LCVA*. F. 648, ap. 2, b. 320, l. 161.

[7] Danys, J. V. Laisvinimo veiklos samprata įvairiais periodais. *Pasaulio lietuvis*. 1988, Nr. 4, p. 11.

[8] Ivinskis, Z. Lietuvos bylos perspektyva. *Draugas*. 1952, gegužės 22.

[9] VLIK'o žodis. Į *Laisvę*. 1964, Nr. 36, p. 18–19.

- [10] Giedrys, G. Lietuvių politinė konferencija. *Į Laisvę*. 1956, Nr. 10, p. 57–58.
- [11] *Ten pat.*
- [12] Prapuolenis, L. Atviromis akimis. Laisvinimo organizacija tremtyje. *Į Laisvę*. 1953, Nr. 1, p. 16–26.
- [13] Įvykiai. *Aidai*. 1962, Nr. 3, p. 136.
- [14] *Amerikos lietuvių istorija*. P. 583.
- [15] Rezoliucijų pravedimo žygis ir jo pirmieji laimėjimai. *Į Laisvę*. 1970, Nr. 49, p. 32.
- [16] Eretas, J. *Išėivijos klausimas*. Roma, 1974, p. 53–54.